

ПРЕФІКСОЇДНІ ДЕРИВАТИ НА ПОЗНАЧЕННЯ КІЛЬКОСТІ

У статті проаналізовано семантику та структуру префіксоїдних дериватів із кількісним значенням, визначено їх словотвірні моделі та сполучувальний потенціал.

Ключові слова: префіксоїди, деривати, композити, словотвірні моделі, словотвірна активність, словотвірне значення.

Потрактання афіксоїдних дериватів як складних слів з постійно вживаним класифікаційним формантом дозволяє не лише виокремити певні лексико-семантичні групи, а й виявити структурні ознаки, які індивідуалізують кожну афіксоїдну модель у структурному й семантичному планах. Лексична система хоч і повільно, але поповнюється префіксоїдними одиницями, серед яких особливе місце посідають префіксоїди із значенням кількості. Ці префіксоїди відіграють велику роль у творенні не лише галузевих термінів, а й є засобом творення загальноживаних і стилістично-маркованих слів. Вони були об'єктом дослідження переважно у працях Н.Ф.Клименко, О. К. Безпояско, В. В. Акуленко, В. Ф. Вакуленка. Мета статті полягає в з'ясуванні лексичної та словотвірної природи префіксоїдних дериватів на позначення кількості.

Префіксоїдні деривати на позначення кількості репрезентовані питомими та запозиченими афіксоїдами: **багато-, дво-, двох-, дев'яти-, двадцяти-, дванадцяти-, гекса-, гекто-, гепта-, дека-, десяти-, деци-, гемі-, густо-, кілька-, мега-, мільйонно-, моно-, одинадцяти-, одно-, оліг-, оліго-, окт-, окта-, окто-, полі-, п'яти-, сорока-, сто-, семи-, тетра-, тисячо-, три-, тринадцяти-, тридцяти-, шести-, шістдесяти-, шістнадцяти-, чотирьох-, чотири-** та ін.

Найпродуктивніші словотвірні типи композитних прикметників української мови утворюють префіксоїди, що співвідносяться з числівниками на позначення одиниць (від одного до десяти). Н. Ф. Клименко, аналізуючи семантичні ад'єктивні поля зі значенням кількості, розглядає їхню комбінаторику – сполучення з повторюваними другими основами у всіх афіксоїдних дериватах.

Префіксоїди **дво-, два-, три-, трьох-, чотирьох-, чотири-, п'яти-, шести-, семи-, восьми-, дев'яти-, десяти-, мільйонно-, одинадцяти-, сорока-, сто-, тисячо-, тринадцяти-, тридцяти-, шістдесяти-, шістнадцяти-** сполучаються з основами, співвідносними з іменниками, що називають **часові проміжки: двозмінний, тридекадний, п'ятивіковий; вказують на місцезростащування: чотирисхилий; міру, вагу, об'єм, довжину і ширину, напругу: семимильний, шестикубовий, тисячоватний;** з основами, що виражають **кількість, частину чого-небудь: тригривенний; вказують на форму організації, впорядкування явищ, предметів: чотиреходовий.**

Утворюються також композити з другими основами, що виражають **абстрактні поняття: чотиршивидкісний; анатомо-фізіологічні особливості людини або тварини: двогубий** (до цієї підгрупи також відносимо метафоризований прикметник *тисячоустий*); вказують на **вид, форму: дововігнутий, двовгнутий, двовипуклий;** виражають **міру і ступінь: дев'ятисильний.** Трапляються також сполучення з іменниковими **основами-термінами: двовуглекислий, тримолекулярний** тощо. Ці префіксоїдні прикметникові деривати утворені від числівникових основ у сполученні з іменниковою основою, ускладненою суфіксами **-н-, -ов.**

Словники засвідчують і творення іменникових афіксоїдних дериватів на позначення **істот, біологічних, літературознавчих, математичних термінів, абстрактних понять, конкретних предметів: восьминіг** – морська тварина, що має лантухоподібне тіло та вісім ніг-щупальців; *восьмитакт, двовладдя, двосім'янка, двоходівка, п'ятилижник, семизір'я, тридюймівка, трикілометрівка, тризвук, триколіска, п'ятитонка, п'ятихвилинка, шестиборець* та ін.

На окрему увагу заслуговує префіксоїд **одно-**, що у композитах позначає одиничність того, про що йдеться в другій основі: *однозарядний* – який заряджається одним зарядом, набоем; *одноособовий* – який приймається або здійснюється однією особою; *одноростковий, одноручний, однорядний, односпальний, одностулковий, односхилий* (–льний), *однчастинний.*

Меншу продуктивність префіксоїд **одно-** проявляє у творенні **іменників-термінів: однолітник** – бот. Однолітня рослина; *одночлен; предметів, засобів пересування: одностволка* – розм. Мисливська рушниця з одним стволом; *однокінка, одноколка, одноколія.* Лише один дериват з префіксоїдом утворює **назви одягу: однострій** – (рідко) форменний одяг, уніформа. Проте цей формант продуктивний в утворенні прикметників **технічної, біологічної, математичної, політичної термінології,** зокрема: *одновальний* – техн. Який має один вал, *однодобний* – бот. У якого чоловікові (тичинкові) й жіночі (маточкові) квітки розміщені на одній рослині; *однопалатний* – політ. Який складається з однієї

законодавчої палати; *односім'ядольний, одностеблій, односильний, одностатевий, одноциліндровий, однощоглий, одночленний, одноядерний* та ін.

У групі дериватів на позначення кількості з префіксоїдом **одно-** трапляються багатозначні слова: *однолітка* – 1. Те саме, що ровесник; 2. *бот., зоол.* Рослина або тварина віком в один рік, однорічка; *однорідний* – 1. Який належить до того самого роду, розряду; характеризується однаковими рисами, ознаками та 2. Який має однаковий склад, однакові властивості в усіх своїх частинах; *однорічка* – *бот., зоол.* Рослина або тварина віком в один рік; *одноразовий* – „який здійснюється, відбувається один раз, однократний” та „дійсний для використання один раз”; *одноосібний* – належний одній особі, індивідуальний та *перен., розм.* Той, хто робить що-небудь окремо від інших, своїми силами та ін.

Сполучувальні властивості цього префіксоїда виявляються в тому, що він поєднується з іменниковими основами на позначення **конкретних предметів**: *одновісний* – який має одну вісь, з однією віссю; *одноковшевий, одноколіїний, одноколісний, однолемішний, одномоторний, однопалубний, одноламповий*; **речовин**: *одноклітинний* – який складається з однієї клітини (про тваринний або рослинний організм), *однокопитий, однонасінний*; **сукупності чого-небудь**: *однопартійний* – який має одну політичну партію; *одноплемінний, односортний*. Композити мотивовані сполученням числівникової основи з іменниковою. Складання більшості основ супроводжується суфіксацією другої.

В українській мові нарощує свою словотвірну активність префіксоїд **багато-** із спільним для афіксоїдних прикметникових дериватів ідентифікаційним значенням „у великій кількості”: *багатонадійний* – який подає великі надії на що-небудь; *багатокультурний* – який стосується багатьох культур; *багатоквітковий* – який має велику кількість квітів; а також *багатобожний, багатOVERSTATний, багатодітний, багатоколосковий, багатокорпусний, багатокубовий, багатоплемінний, багатоплідний, багатопредметний, багатопроблемний, багаторасовий* та ін.

Рідше трапляється в іменниках, зокрема на позначення **рослин, людей, предметів, термінів**: *багатоніжка* – багаторічна папоротева рослина з повзучим коренем; *багаторічник* – трав'яниста або напівкущова рослина, яка живе протягом кількох (багатьох) років; *багатоженець* – той, хто одружений одночасно з кількома жінками; *багатолемішник* – плуг із багатьма лемешами. Префіксоїд **багато-** бере участь у творенні іменників із збірним та абстрактним значенням: *багатотрав'я* – велика кількість трави.

Словотвірні моделі прикметників утворені шляхом поєднання прислівникової основи з прикметниковою та іменниковою основами (*багатонаціональний, багатоплановий, багатостовбурний, багатомодульний, багатофазний* та інші) з ускладненням другої частини афіксами.

Питомий префіксоїд **мало-** у композитах реалізує значення, яке співвідноситься з прислівником *мало* в 1 значенні „у невеликій кількості, небагато”. Наприклад: *маловодий, маловодний* – 1. З малою кількістю води, з низьким рівнем води; 2. Бідний на воду, вологу; *малосімейний, малоговіркий, малозаселений, малоземельний, малоплодовий, малолюдний, маломаетний* (у другому значенні – який володіє невеликим маєтком); *малоалкогольний, малометражний, малоплодовий, малоцінний, малочутливий, малошумний* та ін.

Питомі префіксоїди **мало-, багато-** реалізують синонімічні відношення у парах слів: *малодоказовий* – *малодовідний, малодостовірний* – *маловірогідний, малодоходний* – *малоприбутковий, малознаний* – *маловідомий, двоголосний* – *дифтонгічний*.

До лексико-семантичного поля кількості належать також деривати з префіксоїдами **густо-, буйно-, рясно-, рідко-, широко-**. Хоч вони і вказують на ступінь, міру вияву ознаки, але виступають і виразниками приблизної кількості (у більшій або меншій мірі). Як засвідчив аналіз словникових статей, найпродуктивніші словотвірні ряди утворюють префіксоїди **густо-** та **рідко-**. В УОС (2008 р.) подано композити: *густововний, густоволокнистий, густоперий, густопінний, густоплавкий, густоповстяний, густопсовий, густоростуций, густосітчастий, густотертий, густоцвітний, рідковживаний, рідкокристалічний, рідкометалевий, рідконаселений, рідкоземельний, рідкопаливний, рідкоплавкий, рідкоструминний, рідкошаровий*, а також *рідколісся, густолісся, рясноврожайний, ряснозоряний, рясноколосий, рясноцвітний, рясноцвітний*. У ВТССУМ зафіксовано лексеми *широковідомий, широкодоступний, широкомасштабний, широкомовлення, широкомовний*.

Порівняно з власне українськими префіксоїдами іношомовного походження мають менший семантичний і словотвірний потенціал. В українській мові більшу словотвірну активність виявляють префіксоїди грецького походження, менш активними є латинського походження.

Префіксоїди **гекса-** (< грец. hex – шість), **гекто-** (< грец. hekaton – сто), **гепта-** (< грец. hepta – сім), **дека-** (< грец. deka – десять), **деци-** (< лат. decimal (pars) – десята частина), **окт-, окта-, окто-** (< лат. octo, грец. okto – вісім), **пента-** (< грец. pente – п'ять) у складних словах відповідають поняттям „п'ять”, „шість”, „сім”, „вісім”, „десять”, „десята частина”. Вони беруть участь переважно у творенні **математичних, музичних термінів**, які є „наслідком наукової класифікації кількості” [4, 218], **одиниць вимірювання**,

служать для утворення найменувань **кратних одиниць, фізичних величин, що дорівнює десяти вихідним одиницям**: *гексагон* – шестикутник; *гектоват* – одиниця потужності, що становить 100 Вт; *гектолітр* – міра об'єму рідини або сипких тіл, яка становить 100 л; *декаграм*, *декагон*, *декатонна*, *декахорд*, *децилітр*, *пентатоніка*, *пентахорд* та ін.

Ці афіксоїди меншою мірою виявляють здатність утворювати **назви предметів, споруд, істот**. Серед них представлені такі: *гексод* – електронна лампа з шістьма електродами (анодом, катодом і чотирма сітками), застосовувана у радіотехніці для перетворення частоти коливань; *гентод* – електронна лампа з сімома електродами (анодом, катодом і п'ятьма сітками), застосовувана в радіотехніці для перетворення частоти коливань; *декалог* – 10 релігійно-моральних заповідей Старого Заповіту; *декаподи* – десятиногі ракоподібні (здебільшого морські безхребетні), які служать кормом для риб і ластоногих; *пентод*, *пентастиль*.

Зазначені афіксоїдні деривати утворені за моделлю: „основа грецького походження + основа грецького (-едр, -гон, -лог, -поди, -хорд), латинського (-стиль), італійського походження (-моль), „основа грецького походження + основа французького походження (-грам, -літр, -тонна). Аглютинативним способом утворені слова *декаграм*, *декатонна*, *децилітр*, *пентатоніка*, оскільки префіксоїди приклеюються до самостійно вживаних кореневих морфем. Деякі афіксоїдні деривати утворені телескопічним способом, а саме: *пентод* ← *пента* + *електр(од)*, *гентод* ← *гента* + *електр(од)*.

Префіксоїд **мега-** (< грец. *megas* – великий) в композитах відповідає поняттю „великий”, „мільйон”, „велетенський”, „у мільйон разів більше за основну одиницю мір, вказану у другій частині слова”, наприклад, *мегагельсф* – найбільші форми рельєфу земної поверхні; материкові виступи; океанічні западини тощо; *мегапарсек*, *мегавольт*, *мегагерц*, *мегакалорія*.

Префіксоїд **мега-** сполучається з основами латинського (-калор), французького (-рельєф), грецького походження (-парсек) способом основоскладання та аглютинації.

Словотвірне значення префіксоїда **мілі-** (< лат. *mille* – тисяча) – „тисячна частина”. Він проявляє свою продуктивність у творенні термінів: *міліампер* – одиниця сили електричного струму, 0,001 ампера; *мілібар* – одиниця атмосферного тиску, тисячна частина бара; *мілівольт* – одиниця електричної напруги й електрорушійної сили, 0,001 вольт; та у дериватах *мілівольтампер*, *мілікулон*, *мілілітр*, *мілімікрон*, *мілірентген*, *мілісекунда*.

Префіксоїд **моно-** (< грец. *monos* – один, єдиний) в афіксоїдних дериватах реалізує словотвірне значення „одне”, „єдине”. Він бере участь у творенні біологічних, зоологічних **термінів**: *моногібрид* – гібрид, одержаний внаслідок схрещення особин, які різко відрізняються певною ознакою; *моногідрат*, *монодрама*, *монокристал*, *моносахариди*, *монорим*, *моносилабізм*, *монотонізм*; **засобів пересування та інших предметів**: *моноплан* – літак або планер з однією парою крил, розташованих в одній площині; *моноцикл*, *монотип*; **інструментів, пристроїв, елементарних частинок**: *монохроматор* – спектральний прилад, що виділяє вузькі ділянки частот чи довжин хвиль світлового спектра; *монохорд*, *монополь*; **назв вчень**: *монофелітство* – релігійно-богословська течія, згідно з якою Христос має дві природи – божественну і людську, але єдину волю і одну енергію; *монотеїзм*, *монофізитство*, *моноцентризм*; **грошових систем**: *монометалізм* – грошова система, яка має один валютний метал (золото або срібло), що є загальним еквівалентом і основою грошового обігу; **форми**: *монокліналь* – колоноподібний перегиб гірських порід з одним крутим, а другим пологим або майже горизонтальним крилом.

Сполучувальні особливості префіксоїда грецького походження **моно-** виявляються у поєднанні його з основами латинського (-гібрид, -план, -центризм) та грецького походження (-гамія, -гідрат, -генез, -карпічний, -кліналь, -сахариди, -семія, -силабізм, -фелітство, -цикл).

Останнім часом проявляє слою словотвірну активність префіксоїд латинського походження **мульти-** (< лат. *multum* – багато), що в складі композитів виражає значення багаторазовості, множинності. Як зазначає Н. Ф. Клименко, „системне входження деяких слів з основою **мульти-** в мову підтверджують і такі повноправні, вже зі стертими ознаками чужого творення, як *мультиплікатор*, *мультиплікаційний*, *мультиплікація*” [4, 219]. За допомогою нього утворюються **назви приладів**: *мультивібратор* – генератор напруги; *мультициклон* – апарат, який очищає повітря або газ; *мультипроцесор*, *мультиплекс*; **осіб**: *мультимільйонер* – власник великого багатства; *мультимільярдер*. З'явилися нові прикметники-синоніми, які мають питомий відповідник: *мультинаціональний* – багатонаціональний, *мультилатеральний* – багатосторонній. Про швидке зростання композитів з префіксоїдом **мульти-** свідчить поява відносних прикметників *мультивібраторний*, *мультивекторний*, *мультивербальний*, *мультимедійний*, *мультинаціональний*, *мультипольний*, *мультипроцесорний* тощо. УОС (2008 р.) фіксує іменники з абстрактним значенням: *мультиваріантність*, *мультилінійність*, *мультимедійність*, *мультимодальність*, *мультиплетність*, *мультиполярність*.

Усі прикметникові деривати утворені основоскладанням. У межах словотвірного типу трапляються композити-гібриди, утворені сполученням з питомими основами: *мультинаціональний, мультипрограмування, мультистійкий*. У цьому випадку можна говорити про аглютинацію, оскільки префіксоїд **мульти-** приклеюється до вже вживаних кореневих морфем, що одночасно є самостійними словами.

Префіксоїди **оліг-, оліго-** (< грец. *olygos* – малий) в афіксоїдних дериватах відповідають поняттям „малий”, „нечисленний”, „зменшений” і проявляють активність при творенні термінів: *оліге́мія* – зменшення загальної кількості (маси) крові в організмі (при кровотечах, згущенні крові тощо) на відміну від анемії – без зниження кількості еритроцитів та вмісту гемоглобіну в одиниці об’єму крові; *олігомери, олігополія*.

Найбільшу словотвірну активність проявляє грецький префіксоїд **полі-** (< грец. *poly* – багато), що у складних словах відповідає поняттям „багато”, „численний”. Він бере участь у творенні **назв речовин, матеріалів**: *полівінілацетат* – синтетичний полімер, продукт полімеризації вінілацетату; *поліаміди, полівінілхлорид, полівітаміни, поліелектроліти, поліетилен, поліефіри, поліпропілен, полістирол, поліметалевий; хвороб*: *поліартрит* – одночасне або послідовне враження багатьох суглобів, спричинене ревматизмом, грипом та іншими захворюваннями; *поліневрит; термінів*: *полісемія, поліметрія* (у 2 значенні); **абстрактних понять, властивостей**: *поліморфізм, політеїзм; методів, систем, дій, процесів*: *поліембріонія, політехнізм, поліурія, поліфагія*.

Сполучається префіксоїд **полі-** з основами грецького (-артрит, -ембріон, -електроліти, -етилен, -ефір, -неврити, -пропілен, -семія, -сперма, -стило́с, -стиро́л, -теї́зм, -техні́зм, -тоні́ка, -урія, -хорд, -хром, -флія, -фагія) та латинського походження (-вінілацетат, -вітаміни, -метал, -моль). Усі ряди слів утворені основоскладанням. В основі творення афіксоїдного деривата *поліаміди* лежить телескопія, оскільки слово утворилося з англійської основи *ам(іак)* і грец. *idos* – вид.

У словотвірних рядах простежуються поодинокі випадки ускладнення основ іншими афіксоїдними формантами. Зокрема, *електро+літи* → *полі+електроліти*, *вініл+хлорид* → *полі+вінілхлорид*, *вініл+ацетат* → *полі+вінілацетат*, *акрило+нітрил* → *полі+акрилонітрил*. Такі деривати утворені шляхом аглютинації. Серед композитів представлені такі, що мають сполучення двох афіксоїдних морфем: *поліморфізм* (полі- і -морфізм), *поліхромія* (полі- і -хромія), *поліфагія* (полі- і -фагія) – *поліфілія* (полі- і -філія), *поліурія* (полі- і -урія), *поліметрія* (полі- і -метрія). Але префіксоїд вживається із спільним значенням „багато” у всіх дериватах, тому він є домінувальним.

Меншу продуктивність проявляє префіксоїд **уні-** (< лат. *unus* – один), який у композитах означає „єдино”, „одно”. Частина дериватів запозичена з латинської мови через французьку. Зокрема, слово італійського походження *унісон* утворилося від латинського *unus* – один і *sonus* – звук, слова французького походження *уніфікація* (приведення чого-небудь до єдиної форми, системи) та *уніформа* (*форменний одяг*) утворилося від *unus* (*uni*) – один і *facere* – робити, відповідно *unus* – звук і *forma* – форма, *уніваленти* – одиничні, неспарені хромосоми в першому поділі мейозу; *уніполярний* – однополюсний; *уніфілярний* – той, що складається з однієї нитки або з одного дроту.

Отже, аналіз афіксоїдних дериватів засвідчує існування семантико-словотвірних утворень композитних слів, об’єднаних спільним значенням кількості. Кількісна ознака предметів, явищ реалізується питомими та іншомовними префіксоїдами, які утворюють переважно галузеві терміни. Продуктивним способом словотворення семантико-словотвірної групи дериватів з префіксоїдами, що виражають кількісну характеристику, залишається основоскладання.

ЛІТЕРАТУРА

1. Акуленко В. В. Інтернаціональні елементи у словниковому складі мови / В. В. Акуленко // Мовознавство. – 1973. – №5. – С. 20–29.
2. Вакуленко В. Ф. Новотвори з давньогрецькими і латинськими компонентами в мові сучасних ЗМІ [Електронний ресурс] / Вакуленко В. Ф. – Режим доступу : http://www.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/dlgum/2009_8/6.htm.
3. Великий тлумачний словник сучасної української мови / [уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел]. – [2-ге вид., оновл.] – К. – Ірпінь : „Перун”, 2005. – 1728 с.
4. Клименко Н. Ф. Динамічні процеси в сучасному українському лексиконі : [монографія] / Н. Ф. Клименко, Є. А. Карпіловська, Л. П. Кислюк; НАН України. І-т мовознавства імені О. О. Потебні. – К. : Видавничий дім Дмитра Бурого, 2008. – 335 с.
5. Новий словник іншомовних слів : Близько 40000 слів і словосполучень / Л. І. Шевченко, О. І. Ніка, О. І. Хом’як, А. А. Дем’янюк / [за ред. Л. І. Шевченка]. – К. : АРІЙ, 2008 – 672 с.
6. Український орфографічний словник : близько 172 000 слів / [уклали : В. В. Чумак, І. В. Шевченко, Л. Л. Шевченко, Г. М. Ярун / за ред. В. Г. Скляренка]. – [вид. 7-е, переробл. і доповн.] – К. : Довіра, 2008. – 983 с.

В статье проанализирована семантика и структура префиксоидных дериватов с количественным значением, определены их словообразовательные модели и соединительный потенциал.

Ключевые слова: префиксоиды, дериваты, композиты, словообразовательные модели, словообразовательная активность, словообразовательное значение.

This article analyzed the semantics and structure of prefiksoid derivatives of with quantitave value, determined their derivative models and compatibility potential.

Key words: prefiksoid, derivate, composite, word building meaning, derivational activity.